

den jongen Kuiper en hij heeft zijn leven gegeven als inzet er voor.

Nu maken wij, zijn volgelingen, ons op om den honderdjarigen geboortedag van dezen „kerkidealist“ te vieren. Wij kijken achterom en maken de rekening op van ideaal en uitkomst. En als we dan nog eens overlezen diezelfde woorden: „Een Kerk, die als een Moeder van der jeugd af onze schreden leidt“, dan danken we onzen God, die een mensch dat levensideaal wilde schenken niet

den, in Haar-
zijn ziel heeft
tweede.
lig zijn, vóór-
emen — de
voor moet hij
ont, het een-
nog nooit den
naar die, on-
principe van
haaft en ver-
„luisterenden“
is vormt een
ns bestek.

bekeering en
dit is alles,
voldoende ge-
macht — ook
ren toebrengt

heeft dit boek,
Kuiper in-

le begrafenis
ledelyffe den
nu ter ruste
in de bergen,
des vredes-
ende klanken
zijn stoffelijk
loover van
a home by
sch — the
ch of his

over in het
vergeefs zoekt
boek. Of de
aam daarvan
ee opzettelijk
van te speci-
vertaalter (of
a weten, hoe
et te missen
hiedenis van

een noot —
Moederkerk,
geleid had

per zit meens-
gen van zijn
asco in hun-
st? Dat was
er Groninger
z beantwoord
lijke woorden
lat al waren
gelost. 't Was
tijd die oud-
stuk van de
nu historie
of niets aan
id niets meer
van nu op te
regen zoeken.
en ondanks
ten mond, is
nog lang niet
ord „Moeder-

is en al zijn
drukt in dit
Moeder van
t wordt van-
de dorst van
zijn studies:
j Martenson,
aten ze hem,
onbevredigd.
daar, waar
in versmiden

in der jeugd
t ideaal van

Wat de Wijsbegeerte der Wetsidee aan Dr Kuiper te danken heeft.

Bij het eeuwfeest van Kuipers geboortedag is het een plicht van dankbaarheid, ook Kuipers brekende betekenis voor de grondlegging der Calvinistische wijsbegeerte te herdenken. Een gevulde plicht in 't bijzonder voor hen, die in jongsten tijd gepoogd hebben de door Kuiper getrokken grondlijnen door te denken en uit te werken tot een wijsgeerig geheel, dat onder den naam „Wijsbegeerte der Wetsidee“ geleidelijk de bekendheid in onzen kring heeft verworven. Want zonder Kuipers baanbrekende vóór-arsid ware deze nog jonge proeve van Calvinistische filosofie nimmer ontstaan: zij draagt het stempel van zijn geest, zij wordt geheel beheerscht door de machtige grondconceptie, waarin Kuiper de universele betekenis van het Calvinisme als levens- en wereldbeschouwing heeft samengevat.

En toch heeft hij ons zelf geen eigenlijk „wijsgeerig stelsel“ nagelaten.

De meer technische wijsgeerige beschouwingen in het tweede deel van Kuipers Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid bewegen zich geheel op het gebied der kennistheorie. Zij omvatten de grondtrekken eener wetenschapsleer, die volstrekt niet in alle onderdelen is uitge- werkt.

Maar deze wetenschapsleer zelve vertoont bovendien geen eenheid van stijl. Men vindt daarin geweldige grepen, gelijk Kuipers leer inzake de pistis (het geloof) als een reeds bij de schepping aan de menselijke natuur ingeschapen grensfunctie, welke ook in het algemeene proces der kennis (als een nog zgn. „formeel“ functie) steeds de laatste gronden van zekerheid aanneemt, waarop verder heel de wetenschappelijke werkzaamheid steunt. Deze gedachten zijn, naar zoo aanstonds zal blijken, zeer duidelijk geïnspireerd door Kuipers grondconceptie inzake het Calvinisme als een alomvattende levens- en wereldbeschouwing.

Maar daarnevens — en in duidelijke spanning ermede — werken andere denkmotieven door, welke oorsprong uit de moderne humanistische kennistheorie vanaf Locke tot Kant zich duidelijk laat aantoonen.

Zoo neemt Kuiper 't bekende kennistheoretisch schema, dat heel de bestaande werkelijkheid als object tegenover de algemeen-menselijke kennende subjectiviteit stelt, zonder meer uit de bedoelde gedachtenwereld over.

Zoo is zijn opvatting, dat in de werkelijkheid als „object onzer kennis“ zijn te onderscheiden momenten, welke slechts in de zinnelijke waarneming door ons bewustzijn worden opgenomen, en relatien, welke een objectief-logisch karakter zouden dragen, en alleen door onze logische denk-activiteit in ons bewustzijn worden verwerkt, duidelijk geïnspireerd door de sinds den Britschen wijsgeer Locke in de kennisleer ingeburgerde onderscheiding tusschen de, alleen in de zinnelijke indrukken tot ons komende eenvoudige elementen van het „ken-object“ en de logische relaties, waardoor zij onderling in verband worden gesteld.

De grondlegger der zgn. kritische humanistische wijsbegeerte, Immanuel Kant, had op dit thema voortgebouwd en het een kritische wending gegeven, door de vraag naar de algemeen geldige voorwaarden der menselijke kennis op te werpen. Hij was daarbij, vanuit zijn humanistisch uitgangspunt, tot de slotsom gekomen, dat de „objectieve ervaringswereld“ het resultaat is van een subjectief, schoon algemeen-geldig vormingsproces in het menselijk bewustzijn. Gegeven zouden ons slechts zijn op zich zelve onverbonden zinnelijke indrukken van de buitenwereld, welke echter door het menselijk bewustzijn zouden worden geordend in de zgn. zinnelijke aanschouwingsvormen van ruimte en tijd en door de zgn. denk-categorieën, in synthese met de laatste, verder zouden worden gevormd tot een quantitatief en kwalitatief bepaald en in streng wetmatige relatien geordend geheel. Kant had daarbij in idealistischen trant den oorsprong der bedoelde kennisrelaties in het autonome logisch denken gezocht.

Kuiper daarentegen gaf aan dezen idealistischen gedachtegang een zgn. realistische wending. Hij zag ter dege in, dat Kants opvatting, als zou de oorsprong van de wetmatige relatien binnen de gekende zaak in de noodwendige activiteit van onze denkfunctie moeten worden gezocht, in flagranten strijd kwam met de Schriftuurlijke leer der Goddelijke schepperssovereiniteit, welke hij in zijn grondconceptie als hoeksteen van de Calvinistische levens- en wereld-

alleen, maar Die hem ook gaf om het te verwerken: voor zichzelf, voor ons, voor onze kinderen, voor tienduizenden, tot in de geslachten.

God zij daarom de eor voor dit leven en voor de leiding daarin, ook voor dat in sommige oog misschien onbeduidende en toch achteraf voor heel de Kerk zoo uiterst belangrijke moment, waarin „De Erfgenaam van Redelyffe“ z'n plaats heeft gehad.

W. CREMER-DE VRIES.

beschouwing had aanvaard. Daarom trachtte hij de resultaten der humanistische kennis-critiek te accommoderen aan deze grondconceptie.

Niet het menselijk denken, maar de Goddelijke Logos werd tot oorsprong van de objectieve relatien verheven.¹⁾ Maar vastgehouden werd aan de Kantiaansche grondgedachte, dat deze relatien in wezen van objectief-logisch karakter zijn.²⁾

Het moet nu in het oog springen, dat althans dit gedeelte van Kuipers wetenschapsleer, dat men zijn „critisch realisme“ heeft genoemd, allermint den streng Calvinistischen stijl vertoont, welke zijn grondconceptie van het Calvinisme als alomvattende levens- en wereldbeschouwing openbaart. En wie in dit kritisch-realisme de eigenlijke betekenis van Kuiper voor de grondlegging der Calvinistische wijsbegeerte ziet, doel aan den stichter der Vrije Universiteit beslist onrecht. Waarom? Wel, omdat het bedoelde „critisch realisme“ duidelijk de onzuivere trekken verradert van een compromis, van een synthese tusschen twee standpunten in de wetenschap, welke Kuiper in zijn grondconceptie van de „tweeërlei wetenschap“ als onverzoonlijke antipoden tegenover elkander had gesteld. (Vgl. Enc. II blz. 102—125).

De antithese-gedachte was in Kuipers grondconceptie van de christelijke wetenschap centraal.

Zij was de machtige doorvoering van de reformatische gedachtenlijn sinds Luther en Calvijn. Zij wortelde in de radicale breuk met de Roomsche opvatting inzake de betekenis van zondeval en verlossing voor de geschapen menselijke natuur.

De Roomsche beschouwing had in haar conceptie van de menselijke natuur als „redelijk-zedelijk wezen“ de Grieksche wijsbegeerte van Aristoteles gevolgd en met dezen denker het centrum, den wezensvorm van het menselijk bestaan in de rede gezocht. Deze opvatting hing bij den Griekschen denker ten nauwste samen met het uitgangspunt zijner wijsbegeerte. De menselijke rede werd tot autonoom uitgangspunt van de filosofie verklaard en de soevereine oorsprong van den kosmos werd in de absolute, in zich zelve rustende, zelfgenoegzame Rede gezocht, die met de Godheid werd vereenzelvigd.

De Roomsche beschouwing nu poogde deze grondconceptie van de menselijke natuur aan te passen aan de Schriftopenbaring. Zij ging twee terreinen onderscheiden, dat van de natuur en dat van de genade. De menselijke natuur werd naar Aristotelische visie gevat, maar boven dit terrein der „natuur“ werd dat van de „genade“ gesteld, dat aan de natuurlijke rede verborgen is, en ons slechts door Gods Woordopenbaring door bemiddeling van het kerk-instituut wordt ontsloten.

De verhouding tusschen beide terreinen werd dan zóo geconstrueerd, dat de natuur het fundament vormt, waarop de genade een hooger, bovennatuurlijken levensvorm bouwt: „De natuur is de voortrap der genade“.

Met deze geheele beschouwing hangt de Roomsche leer inzake den zondeval ten nauwste samen. Naar Roomsche opvatting is de natuur van den mensch als „redelijk-zedelijk wezen“ door den zondeval geenszins radicaal verdorven, doch slechts „gewond“, in zoverre zij n.l. door de zonde van de boven-natuurlijke genadegift werd beroofd.

Juist daarom kent Rome geen radicale antithese, geen wortel-tegenstelling binnen het natuurlijk leven zelve tusschen het Christelijk en het ongeloofig denken.

Uitgaande van de Aristotelische conceptie van de „redelijk-zedelijke menschen-natuur“ kent de Roomsche opvatting aan de „natuurlijke rede“ autonomie, zelfgenoegzaamheid toe op haar eigen terrein. Niet de Goddelijke

1) Enc. II, blz. 23.

2) Vgl. Enc. II, blz. 24: „Het feit nu, dat ons een indenken van de objectief voor ons liggende gedachtenwereld mogelijk is, toont, dat er tusschen ons bewustzijn en het objectieve denken, waardoor de kosmos kosmos is, rechtstreeksch verband bestaat. Bezat ons bewustzijn enkel de receptiviteit voor empirische indrukken, zoo uit de zichtbare als uit de onzichtbare wereld, zoo zou er van een logisch verstaan van den kosmos, d.i. van de wereld als kosmos, geen sprake bij ons kunnen zijn. Maar zoo is het niet. Ons bewustzijn bezit, behalve de vatbaarheid voor indrukken van allerlei aard, ook het vermogen om logisch te denken... De relatien liggen in den kosmos verscholen, en zijn in haar dieperen samenhang niet te kennen, tenzij wij zelf als logische denkers tot dezen logisch bestaanden kosmos toetreden“. (Ik spatieer!).

Woordopenbaring kan dus uitgangspunt zijn van een wijsbegeerte, welke in christelijke lijn wil arbeiden. De natuurlijke rede moet veeleer ook op het gebied der wijsbegeerte beginnen „bij haar eigen licht“ den kosmos te onderzoeken. Maar de christen-wijsgeer behoort er van uit te gaan, dat de „natuurlijke kennis“ geen absolute zelfgenoegzaamheid bezit, doch veeleer het innerlijk verlangen in zich bergt naar „hoogere kennis“ welke ons slechts in het christelijke geloof door de Goddelijke openbaring uit de hand der kerk kan ten deel vallen.

Het is het Roomsche synthese- of accommodatiestandpunt in de wijsbegeerte, dat hier tot uitdrukking komt.

Vandaar dat de heerweg der Roomsche wijsbegeerte over Aristotelisch gedachtengoed loopt en de door de pauselijke aanbeveling gesteunde Thomistische filosofie slechts de apert-heiden-sche loten van den Aristotelischen stam heeft gesnoeid.

Geheel anders was de reformatische opvatting inzake de betekenis van den zondeval en de verlossing voor de menselijke natuur. Want zij keerde terug tot de schriftuurlijke leer inzake de radicale of algeheele verdorvenheid der menselijke natuur.

Dat bij deze schriftuurlijke opvatting de Aristotelische conceptie van de „redelijk-zedelijke natuur“ niet paste, springt in het oog. Wanneer immers het menselijk wezen inderdaad in de rede haar centrum, haar levenswortel vond, hoe zou dan de leer van de radicale verdorvenheid, d.i. de verdorvenheid in den wortel van het bestaan zijn te handhaven? Men zou dan moeten aannemen, dat de zondeval uit de rede zijn uitgang heeft genomen, wat nog door geen Christendenker geleerd is.

De Roomsche opvatting ziet veeleer in den wil, in den zin van begeeringsvermogen, den moederschoot der zonde.

Geheel volgens het schema der Aristotelische psychologie wordt dan aangenomen, dat het lagere begeeringsvermogen het door de hoogere rede gekende einddoel van 'smenschen bestaan behoort na te streven, doch bij verwerping van de leiding der rede tot zedelijk kwaad vervalt. Maar deze „wil“ is in dit schema allermint de wortel, het centrum van de menschen-natuur. En daarom verwerpt Rome ook de leer der radicale verdorvenheid.

De reformatoren hebben echter de Aristotelische conceptie van de redelijk-zedelijke natuur in 't algemeen vastgehouden en daarom kwam men ook niet aanstonds tot een breuk met het Roomsche synthese-standpunt in de wijsbegeerte.

Kuiper heeft er in het eerste deel zijner Encyclopaedie op gewezen, dat de reformatische theologie na een korte periode van volstrekte afwijzing van de Aristotelische wijsbegeerte, spoedig weer de Roomsche-scholastische lijn der synthese ging volgen.

En Prof. Hepp waagt in zijn proefschrift zelfs de stoute uitspraak, dat „uit den wortel van het Christendom nog nimmer een eigen filosofie is gegroeid“.³⁾

Op dit punt juist heeft Kuiper met machtigen greep de consequentie van de schriftuurlijke, reformatische grondgedachte voor de wijsbegeerte getrokken.

Zijn leer van de radicale antithese tusschen een wetenschap, die uit den christelijken levenswortel en een zulke, die uit den afvalligen levenswortel opkomt, is inderdaad van baanbrekende betekenis. IK KEN GEEN TWEEDE GRONDGEDACHTEN VAN EENIG CHRISTEN-DENKER UIT VROEGER EN LATER TIJD, DIE VAN ZULK EEN ONTZAGGELIJKE DRAAGWIJDTE VOOR DEN OPBOUW EENER EIGEN CHRISTELIJKE PHILOSOFIE KAN WORDEN GEACHT.

De Wijsbegeerte der Wetsidee heeft niet anders gedaan, dan deze anti-these-gedachte in Kuipers lijn door te trekken tot in de innerlijke geleidingen van het wijsgeerig denken. Zij is daarin zoo weinig „oorspronkelijk“, dat het inderdaad verwonderlijk mag heeten, wanneer sommigen alle geestelijke verwantschap tusschen haar en Kuipers grondconceptie meenen te moeten loochenen.

Immers die geestelijke verwantschap komt niet slechts in de doortrekking van Kuipers anti-these-gedachte tot uitdrukking, doch is veeleer in de geheele grondconceptie, in de geheele „wetsidee“ der jonge Calvinistische wijsbegeerte met handen te grijpen!

In Kuipers grondconceptie van het Calvinisme als al-omvattende levens- en wereldbeschouwing wordt uitdrukkelijk de eenheid, de mystieke wortel van 'smenschen aanzijn gezocht in de religieuze concentratie in het hart.

Op blz. 11 zijner beroemde Stone-lezingen „Het Calvinisme“ schrijft Kuiper: „Voorop staat dus de eisch, dat zulk een actie (n.l. als een diep in de historie ingrijpende geestesbeweging, D.) haar uitgangspunt vinde in een bepaalde opvatting van onze verhouding tot God. Dit is niet toevallig, het moet zoo zijn, het kan niet anders. Zal toch

3) Het testimonium Spiritus sancti, blz. 37.

zulk een actie op heel ons leven zijn (bedoeld is „haar“) stempel drukken, dan moet ze uitgaan van dat punt in ons bewustzijn, waar ons leven nog ongedeeld bleef en nog in zijn eenheid ligt samengevat, niet in de verspreide stengels, maar in den wortel waarop alle stengels uitschieten. En dat punt nu kan niet anders liggen dan in de tegenstelling tusschen al het eindige in ons menschelek leven en het oneindige dat er achter ligt. Daar alleen is de gemeenschappelijke bron, van waaruit de verschillende stroomingen van ons menschelek leven opkomen en zich verdeelen. Persoonlijk ervaren we dan ook gedurig, hoe in het diepst van ons gemoed, op het punt waar dat gemoed zich voor den Eeuwigen ontsluit, alle stralen van ons leven als in één brandpunt samenvallen, en alleen daar die harmonie herwinnen, die ze in het leven zoo telkens en pijnlijk verliezen.“⁴⁾

En op blz. 39 van hetzelfde werk lezen wij: „gelijk heel de schepping culmineert in den mensch, kan ook de verheerlijking haar voleinding eerst vinden in den mensch, die naar Gods beeld geschapen is; niet omdat de mensch, die zoekt, maar omdat God zelf de eenig wezenlijke religieuze expressie door het semen religionis, alleen in het hart des menschen inschiep. God zelf maakt den mensch religieus door den sensus divinitatis, die Hij spelen laat op de snaren van zijn hart.“⁵⁾

Hier wordt dus inderdaad de reformatische schriftuurlijke gedachtenlijn in de conceptie der geschapen menschen-natuur radicaal doorgevoerd.⁶⁾

En wanneer in de grond-conceptie of wetsidee van de jonge Calvinistische wijsbegeerte het centrum, de diepere eenheid van 'menschen bestaan in het hart als religieuzen wortel wordt gezocht en in aansluiting aan de Schrift geleerd wordt, dat uit dit hart „de uitgangen des levens“ zijn, dan doet de „Wijsbegeerte der Wetsidee“ dus niet anders dan Kuypers schriftuurlijke religieuze grond-conceptie van de menscheleke natuur overnemen.

En met dit punt hangen de andere essentiële punten zoowel in de grond-conceptie van de Wijsbegeerte der Wetsidee als in die, welke Kuyper van het Calvinisme als levens- en wereldbeschouwing gaf, onlosmakelijk samen.

Kuyper ziet het uitgangspunt van het Calvinisme in de belijdenis der Goddelijke schepperssovereiniteit. Niet anders doet Wijsbegeerte der Wetsidee, waar zij haar oorsprongsidee in die belijdenis zoekt en deze laatste in scherpe anti-these stelt tot de opvattingen, welke ter zake zijn ontworpen door de immanentie-philosophie, d.w.z. iedere wijsbegeerte, welke wortel en oorsprong der schepping in de „rede“ (al of niet met een hoofdletter) meent te vinden.

En dan verder: Uit de religieuze grondconceptie van de Sovereiniteit Gods over al het geschapene, trok reeds Kuyper een consequentie van grondleggende kosmologische betekenis: Heel de schepping is aan Gods wet onderworpen en deze wet, welke in religieuzen zin een volstreekte eenheid vormt, openbaart zich in de tijdelijke verscheidenheid van onzen kosmos in een veelheid van wetssferen of kringen van ordinantiën, die onderling niet tot elkander zijn te herleiden, juist omdat zij een transcendentie, een den tijd te boven gaande wortel-eenheid bezitten.

Hier ligt de eerste grondslag van dat zoo rijke leerstuk der sovereigniteit in eigen kring, welks betekenis men zeer ten onrechte tot het enge gebied der staatkunde heeft beperkt.

De Wijsbegeerte der Wetsidee heeft dit leerstuk in zijn grondbetekenis uitgewerkt in de zgn. theorie der wetskringen en men moet er zich weder over verwonderen, dat men van sommige zijde ieder verband tusschen deze theorie en Kuypers grond-conceptie blijft loochenen.

Maar wij zullen dan Kuyper zelf laten spreken en weder in dat geschrift, waarin hij de grond-conceptie van het Calvinisme het meest praegnant heeft samengevat.

Op blz. 61/2 van de Stone-lezingen over „Het Calvinisme“ lezen wij het volgende: „Wat nu is voor den Calvinist het geloof in die ordinantiën Gods? Niets anders dan de onwrikbaar in het hart gefundeerde overtuiging, dat alle leven eerst door God uitgedacht en eerst daarna door God verwezenlijkt is, en dat deswege in alle

leven een van God voor dat leven bestelde wet ligt. Geen leven buiten u in de natuur, of in dat leven ordeningen, die men thans natuurwetten noemt, een woord, dat we aannemen, mits er niet wetten van de natuur, maar wetten voor de natuur onder verstaan worden. Evenzoo ordeningen des hemels voor het firmament daar boven, en ordeningen der aarde beneden, waardoor die aarde staan blijft, omdat, gelijk de Psalmist zegt, die ordeningen Gods knechten zijn.

Alzoo dus ook ordeningen voor mijn lichaam, voor het bloed, dat door mijn aderen stroomt en voor de ademhaling der longen. En zoo voortgaande ordeningen Gods voor mijn denken in de logica, ordeningen Gods in mijn verbeeldingsleven op aesthetisch terrein, en zoo ook ordeningen, ordinantiën Gods voor alle menschelek leven op zedelijk gebied enz. enz.“

Men vergelijkte voorts het in Kuypers beroemde rede ter inwijding van de Vrije Universiteit geleide verband tusschen deze ordeningen en de sovereigniteit in eigen kring: Op blz. 11 dezer rede heet het: „Zoo is er een gebied der natuur, waarin de Soverein op stof door kracht werkt naar vaste wet. Maar zoo ook een gebied des persoonlijken, des huislijken, des wetenschappelijken, des maatschappelijken en kerkelijken levens, die aan een eigen levenswet gehoorzamen en alle staan onder eigen overhoogheid“.

En dan de volgende passage uit „Het Calvinisme“ (blz. 144): „Hegels poging om de kunst uit de ideeën en gedachten te verklaren, ging tegen het wezen zelf der kunst in. Ons intellectueel, ons ethisch, ons religieus“ en ons aesthetisch leven beschikken elk over een eigen sfeer. Deze sferen nu loopen evenwijdig en mogen daarom niet de ééne uit de andere worden afgeleid. Het is één zelfde beweging, één zelfde drang, één zelfde tinteling in den mystieken wortel van ons aanzijn, die in deze vierderlei vertakking openbaring naar buiten zoekt... Vraagt men nu echter, hoe er op elk dezer vier terreinen eenheid van conceptie kan ontstaan, dan blijkt telkens weer, dat die eenheid in het eindige alleen op dat ééne punt te vinden is, waar ons leven uit de bron van het Oneindige opwelt. Geen eenheid in uw denken dan door een wel aaneengesloten wijsgeerig systeem, en geen systeem van wijsbegeerte dien naam waard, dat niet tot de uitgangen in het Oneindige opklimt.

Zoo ook geen eenheid in uw zedelijk bestaan dan door het gebonden zijn van uw innerlijk bestaan aan de zedelijke wereldorde, en geen zedelijke wereldorde denkbaar dan onder den indruk van een Oneindige macht, die de orde in deze zedelijke wereld besteld heeft. En zoo nu ook is er geen eenheid in uw kunstopenbaring bestaanbaar dan onder de kunstbezieling van een Eeuwige Schoon, dat uit de bron van het Oneindige ons toevloeit en tot het Oneindige opklimt.“ (Ik spatieerde!).

Ziet, zulke passages uit Kuypers werk moeten als hamerslagen neerkomen op een wijsbegeerte, die krachtens haar uitgangspunt steeds weer trachtte de „veelvuldige Wijsheid Gods“, welke in de „sovereiniteit in eigen kring“ haar eerste kosmologische uitdrukking vindt, te verarmen, en een nivelleerend denk-schema te construeeren, waarin alle andere levenssferen tot één enkele, door het eigenmachtige denken tot wortelen oorsprong verheven, wetskring werden herleid.

Maar als dringende réveilklanken mogen zij ook werken op hen, die in Kuypers geestelijke nalatenschap de allesbeheerschende grondgedachten niet meer ten volle toonen te verstaan en de Wijsbegeerte der Wetsidee in haar grondconceptie als „een afbuiging van Kuypers lijn“ pogen voor te stellen.

Wat toch heeft deze wijsbegeerte met Kuypers conceptie van de sovereigniteit in eigen kring gedaan? Zij heeft haar (in strengen samenhang met die van de Goddelijke sovereigniteit, die van den religieuzen wortel der menscheleke natuur en die van de radicale anti-these in de wetenschap) uitgewerkt in tweërlei, onderling weer onoverbrekelijk samenhangende theorie, t.w. die van de wetskringen en die van de individualiteits-structuren in den kosmos.

Bij Kuyper zelf worden de eerste nog niet zuiver onderscheiden van de laatste. Dit moge duidelijk blijken uit het door Ds Veenhof in dit nummer geplaatste artikel over Kuypers leer der sovereigniteit in eigen kring.

Het moet toch op het eerste gezicht duidelijk zijn, dat de „sfeer van het gezin“ of die van den staat niet op één lijn kan worden gesteld met een wetskring, zooals wij dien in den kring

van de ordinantiën voor het logisch denken, of voor de aesthetische verbeelding ontmoeten.

Immers de sfeer van het samenlevingsverband grijpt over al zulke „wetskringen“ heen: het gezin en de staat fungeeren in alle sferen van den kosmos, waarvoor de Sovereine God eigen ordinantiën besteld heeft. De „levenswet“ voor gezin of staat mag dus niet met een „wetskring“ op één lijn worden gesteld. Zij is veeleer een typische wet voor het leven der leden in alle wetssferen gelijkelijk. Deze levenswet wordt in de „Wijsbegeerte der Wetsidee“ „individualiteits-structuur“ genoemd, omdat zij inderdaad een structuurwet, een bouwplan is voor die typische vormen der menscheleke samenleving, en hun individueel karakter bepaalt.

Maar deze nadere uitwerking van het „leer-geen der sovereigniteit in eigen kring“ beteekent geen afbuiging, maar integendeel een doortrekken van en woekeren met Kuypers grondconceptie. Want het is deze grondconceptie, welke aan de Wijsbegeerte der Wetsidee haar grondbeginsel structuur ook in de uitwerking van dit leer dankt.

En een doortrekken en niet een afbuigen van Kuypers grondconceptie beteekent ook de kennistheorie, welke de Wijsbegeerte der Wetsidee op deze grondslagen heeft ontworpen.

Ik merkte in den aanvang op, dat de „critisch-realistische“ stukken van Kuypers wetenschap-leer allermintst mogen worden beschouwd als de eigenlijk „Calvinistische“.

En dit kan, na lezing van al het voorafgaande, ook niet twijfelachtig zijn. Immers wij zagen, hoe Kuyper hier de Kantiaansche kenniscritiek slechts trachtte aan te passen aan zijn grondconceptie van het Calvinisme, door de menscheleke logos als oorsprong der wetmatige relaties in den kosmos, door den Goddelijken Logos te vervangen.

Maar wie ziet niet, dat deze „critisch-realistische“ kenleer juist in flagranten strijd moest komen met Kuypers eigen conceptie inzake de Goddelijke sovereigniteit en de sovereigniteit in eigen kring. Terwijl in de laatste op de scherpste wijze wordt gewaarschuwd tegen de nivelleeringspoging, alle sferen van tijdelijke ordinantiën tot een enkele harer te herleiden, wijl deze wetssferen haar ware eenheid niet in een der tijdelijke wetskringen, maar veeleer in het religieuze brandpunt der Goddelijke wet vinden, wordt hier — in de wetenschap-leer — alle wetmatige relatie toch weer tot een logische herleid! Inderdaad, feller tegenspraak is niet denkbaar en die tegenspraak wordt allermintst opgeheven, doordat de Goddelijke Logos in de plaats van de menscheleke wordt gesteld. Want dat deed ook de heidense wijsbegeerte reeds. Gelijk wij vroeger zagen, verhef Aristoteles den absoluten (d.i. geheel van den samenhang met de niet-logische zijden der werkelijkheid geabstraheerden) Logos op den troon Gods: God werd de „volkomen Rede“.

Maar de schriftuurlijke openbaring omtrent den Logos, door Wien alle dingen gemaakt zijn, heeft niets met deze rede-verabsolutering van doen. En Kuyper zelf is het, die in zijn zuivere grondconceptie van het Calvinisme tegen het geaccommodeerde „critisch realisme“ van de wetenschap-leer moet worden in het veld gevoerd.

Zulks doende handelt men niet willekeurig met Kuypers geestelijke nalatenschap, maar men toont slechts Kuypers schriftuurlijke grondconceptie juist te hebben verstaan.

Mag men dus van een „afbuiging van Kuypers lijn“ spreken, wanneer wij Kuypers grondlegging van de Calvinistische wijsbegeerte niet naar de aan zijn grondconceptie vreemde en vijandige elementen beoordeelen? Maar immers, vlak omgekeerd, wordt juist op deze wijze den restauratoren van het Calvinisme in de vorige eeuw het hoogste recht gedaan! Het is waarlijk geen gelukkig verschijnsel, wanneer men juist de humanistische en scholastische residuen uit Kuypers levenswerk naar voren brengt en meent, dat zij het richtsnoer voor den verderen bouw eener Calvinistische wijsbegeerte moeten leveren!

De inderdaad Calvinistische grondtrek in Kuypers kennisleer schuilt waarlijk niet in haar „critisch realisme“, maar veeleer in den machtigen greep, welke Kuyper deed, toen hij de centrale functie van de pistis, van de geloofsfunctie, in heel het menschelek kenproces in het licht stelde.

Ook deze leer komt niet tot haar recht, wanneer men verzuimt haar met Kuypers religieuze grondconceptie in het nauwste verband te stellen. Wanneer men haar wijsgeerige betekenis laat opgaan in hetgeen Kuyper in afd. I Hfst. II § 11 van het tweede deel zijner Encyclopaedie over het geloof als formeele functie in het kenproces opmerkt, dan laat men juist het essentiële buiten beschouwing.

Dan komen wij niet verder dan tot de definitie welke Kuyper op blz. 75 van het aangehaalde werk (Dl II) geeft n.l.: „die functie van onze psyché, waardoor ze, zonder eenig discursief bewijs te voeren, rechtstreeks en onmiddellijk zekerheid erlangt“. En dan zal het ook niet moeilijk vallen, aan te toonen, dat volgens deze definitie de geloofsfunctie bij Kuyper vrijwel samenva-

met de im-
theorie he-

Maar K-
heele ve-
ongeeoor-
en de
theore-
brengt zij-
leer eerst-
waar wij
is in ons
wet van
hogere
stand kom-
eenheid in
ik tegenov-
van die se-
andere ik-
algemeen-
dat er op
maar teg-
staat, door
eindige W-
aandurf-
steunpunt
construeer-
schelelijk
anders dan
en een nu-
overtreffer
verschij-
uit een o-
maar door
voor dat
om zoodra
bewonder-
een eeuw-
tegenover
het geloof-
licht door
eeuwig W-
het geloof-
geschapen
verrijkt“.

7) Bizonde-
van het gelo-
stelt daar de
heeft geloofd
behoort? „An-
het „geloof“
komenheid;
dat evenals
en dan moet
dat de mens-
aardheid is,
gerechtigheid
ons van buit-
zien en begr-
is, dat van o-
zonder dat
omdat het ge-
mogelijk dat
niet norma-
het om in z-
anders en iel-
dig niet gel-
of in u woe-
rechtstreeks
plooiing reli-
als „DE HOC
MENSCHEL-
Adam viel in
„Het geloof“
sloeg hij ove-
zichzelf en S-
het geloof al
heerlijke wet-
ven, maar al
mijn God bes-

Het elect-
optreden we-
zijn stijl bu-

En dan n-
Geest gedre-
om taalvirtu-
God die in
volk in ons
op te beuren
lig tot den d-
hem, zooals
met al de t-
leversarbeid,
heerschen v-
nen plaats
schriftelijke.

We willen
scherpen zo-
alsof taalnu-
digt van zij

4) Ik spatieer.

5) Ook in populaire geschriften van Kuyper vindt men deze opvatting van het „hart“ des menschen. Zoo b.v. in: „Honig uit den rotssteen“ II; Amsterdam, 1883, p. 35 v.: „God in Zijn Woord zegt: De poorte der kennis ligt niet in uw hoofd, maar in uw hart“. „Het hart, wel te verstaan niet als gevoelsorgaan, maar als de plek in u, waar God werkt en van waar uit Hij werkt op uw hoofd en op uw harsenen ook“.

En in: „Niet de Vrijheidsboom, maar het Kruis“; Amsterdam, 1889; p. 11: „Uit het hart zijn de uitgangen des levens; door het hoofd moet de opwelling van het hart tot bewustzijn vorm gebracht“. Vgl. ook p. 16 en 17.

6) Hier is, gezien de vroeger geciteerde passage over het religieuze als wortel en centrum van het bestaan, het woord „religieus“ blijkbaar verkeerd gebruikt. Bedoeld is klaarblijkelijk „godsdiensmatig of pistisch leven“. Vgl. a.w. bl. 68: „Dat in deze lezing van Religie, niet van Godsdiens gesproken werd, geschiedde opzettelijk. „Godsdiens“ is het dienen van God in culte en practijk. „Religie“ is het woord, dat onze vaders bezigden, om de bewuste verhouding tusschen God en het menschelek creatuur uit te drukken“.

DE REFORMATIE

Dr A. Kuiper Herdenkingsnummer

29 OCTOBER 1937

VIJFDE BLAD

met de in vele richtingen der ongelooftige kennis-theorie hoog geschatte intuïtie.

Maar Kuiper grijpt heel wat dieper en het gehele verloop van zijn gedachtengang maakt het ongeoorloofd, in deze „definitie“ de afsluiting en de eindgreep van Kuipers kennis-theoretische pistis te zoeken. Kuiper brengt zijn religieuze grond-conceptie in de kennis-leer eerst tot uitdrukking in afd. 2 Hfst. 1 § 25, waar wij (pag. 218/9) lezen: „De pistis namelijk is in ons menschenlijk bewustzijn de diepste grond-wet van alle onderscheiding, waardoor eerst alle hoogere „Differenzierung“ in ons bewustzijn tot stand komt. Het is het durven breken van onze eenheid in een tweedheid; het stellen van een ander ik tegenover ons eigen ik; en wel een aandurven van die scheiding, omdat ons eigen ik eerst in dat andere ik zijn steun- en rustpunt vindt. Deze algemeene betere kennis van het geloof maakt, dat er op elk terrein sprake kan zijn van geloof; maar tegelijk, dat het geloof primordiaal ontstaat, doordien ons ik God, als het eeuwige, on-eindige Wezen tegenover zich plaatst, en zulks aandurft, omdat het juist hierdoor zijn eeuwig steunpunt vindt. Wijl we nu dit geloof niet zelf construeeren, maar God het in onze menschenlijke natuur inschiep, is het niets anders dan een opendoen van het geestelijk oog en een nu ontwaren van een ander, ons in alles overtreffend Wezen, dat in ons eigen wezen verschijnt. Het ontstaat dus niet Cartesiaansch uit een ons ingeprente idea Dei (d.i. Gods-idee), maar door Gods verschijnen in ons eigen wezen voor dat geestelijk oog, dat er op geschapen is, om zoodra het opengaat, Hem te ontwaren en in bewondering aan Hem gebonden te zijn. Dat er een eeuwig Wezen in ons verschijnt, om zich tegenover ons te stellen, ontwaren we alzoo door het geloof, evenals we de aanwezigheid van het licht door ons oog ontdekken; maar wat dit eeuwige Wezen is en van ons wil, zegt ons niet het geloof, maar de cognitio innata Dei (d.i. de ingeschapen Godskennis), straks door de acquisita verrijkt.“⁷⁾

7) Bizarde duidelijk heeft Kuiper deze beschouwing van het geloof ook uiteengezet in E. Voto II, p. 292 v. Hij stelt daar de vraag of Adam, toen hij nog in het Paradijs was, heeft geloofd, m.a.w. of het geloof tot de menschenlijke natuur behoort? „Antwoordt ge hierop: „Nee“, welnu, dan behoort het „geloof“ ook niet tot de menschenlijke natuur in haar volkomenheid; dan is „geloof“ slechts een tijdelijk hulpmiddel, dat evenals de pleister op de wonde wordt aangebracht; en dan moet Rome het winnen, krachtens haar belijdenis, dat de menschenlijke natuur op zichzelf van neutrale aardheid is, en dat alle genade, zelfs de oorspronkelijke gerechtigheid in het paradijs, als vreemd aan onze natuur ons van buiten af was toegevoegd.“ „Het moet weer ingezien en begrepen, dat „geloof“ een onmisbaar bestanddeel is, dat van onze menschenlijke natuur niet is weg te denken, zonder dat die natuur verminkt en geschonden is“. Juist omdat het geloof een „normale levensfunctie“ is, is het onmogelijk dat een mens „niet geloof“. Werkte het geloof niet normaal, dan verdwijnt het niet, neen, dan slaat het „om in zijn tegendeel“. Ongeloof is nog heel iets anders en iets veel erger dan niet te gelooven. Eenvoudig niet gelooven kunt ge niet. Ge moet of geloof hebben, of in u woedt en heerscht het ongeloof“. Hieruit vloeit rechtstreeks voort dat alle denken, ja alle levensontplooiing religieus is bepaald. Kuiper omschrijft het geloof als „DE HOOGERE LEVENSFUNCTIE, DIE TOT ONZE MENSCHENLIJKE NATUUR BEHOORT“ (p. 296). Toen Adam viel kwam de groote kentering ook t.a.v. het geloof. „Het geloof aan God liet hij los, en op hetzelfde oogenblik sloeg hij over in positief (!) ongeloof, d.i. in geloof aan zichzelf en Satan“ (p. 297). Verder omschrijft Kuiper hier het geloof als volgt: „Dit bewustzijn, deze kennis, deze heerlijke wetenschap, dat ik als mensch niet voor mij zelf, maar als schepsel van mijn God ook alleen voor mijn God besta, dat is de diepste grondtrek van het geloof,

Zie, hier ligt de sleutel voor ieder waarlijk schriftuurlijk, d.i. volgens Gods Woord gericht, wetenschapsleer.

Met één slag wordt hier de pistis uit de humanistische sfeer van een neutrale kennisfunctie uitgeheven en in haar eigen zin van grensfunctie onzer tijdelijke existentie, in den zin van het op de eeuwigheid uitzienende venster van heel ons tijdelijk bestaan erkend.

Het blijkt nu, hoe iedere wetenschappelijke instelling van het denken, ook de afvallige, door deze grensfunctie gericht en geleid wordt en dat tusschen gelooven en weten niet slechts geen tegenstelling, doch veel meer de innigste en meest noodwendige samenhang bestaat.

Wat heeft de Wijsbegeerte der Wetsidee met dit fundament van Kuipers wetenschapsleer gedaan? Zij heeft in Kuipers lijn het gewaagd de ergernis van het Kruis tot hoeksteen te maken ook van de kennis-theorie. Zij heeft Kuipers leer van de pistis slechts radicaal doorgetrokken en moest daarom ook de realistisch geïnterpreteerde Kantiaansche residuen uitzuiveren. Zoo werd een wetenschapsleer opgebouwd, welke door alle elementen van Kuipers religieuze grond-conceptie gelijkmatig werd bevrucht en met name aan zijn leer van het hart als religieuze wortel ook van onze kennis-activiteit, zijn kosmologische conceptie van de soevereiniteit in eigen kring der tijdelijke wetssferen, en zijn leer van de pistis ten volle recht liet wedervaren.⁸⁾

Maar de Wijsbegeerte der Wetsidee bleef niet staan bij een bloot kennis-theoretische doordenking van Kuipers leer inzake de pistis. Geheel in de lijn van den geestelijken vader harer grond-conceptie ontwierp zij ook een christelijke geschied-philosophie, waarin de juiste verhouding tusschen geloof en historie in het licht van deze schriftuurlijke grond-conceptie werd opgespoord. En ook hier dankt zij weder heel de bevruchtende grondgedachte aan Dr Kuiper.

Nu valt het niet moeilijk, uit Kuipers oeuvre verschillende motieven aan te voeren, waaruit blijkt, hoe de scholastisch-Aristotelische metaphysica of de Hegeliaansche dialectiek, of wel de humanistische kennis-theorie nog sterke residuen in zijn denken hebben achtergelaten.⁹⁾

Zoo kan men wijzen op een aanhouden van de scholastisch-metaphysische opvatting inzake de ziel als door de „rede“ gekwalificeerde substantie met haar facultates intelligendi et volendi (het kennen wilsvormen), een opvatting, die naar wij boven hebben aangeleend, rechtstraaks tegen Kuipers reformatorische grondconceptie ingaat.

Maar wie wezenlijk Kuiper wil verstaan, en in zijn lijn verder wil bouwen, dient de verschillende motieven in diens werk eerst naar een kritischen maatstaf tegen elkan-der af te wegen en deze kritische maatstaf mag geen andere zijn, dan de religieuze grond-conceptie van heel Kuipers geestes-arbeid.

En in dit licht gezien, komt Kuiper ten volle toe de eertitel van grondlegger der Calvinistische wijsbegeerte.

Prof. Dr H. DOOYEWEERD.

gelijk het als inklevend vermogen van onze menschenlijke natuur, den mensch oorspronkelijk werd ingeschapen“.

8) Kuiper heeft scherp gevoeld en ook meermalen uitgesproken, dat de volgende generaties nog een enorme, kritische, zuiverende arbeid te verrichten zouden hebben. Hij was er diep van doordrongen, dat de Calvinistische wetenschap er nog lang niet was, al was hij er tegelijk rotsvast van overtuigd, zich in zijn grondconcepties niet te hebben vergist. Men overwege een uitspraak als deze: „Ook de studie der rechten, ook de sociale wetenschappen, ook de filosofie, de letterkunde, de linguïstiek, de psychologie, de aesthetiek, ja ook de medische en natuurkundige studien gaan, zullen ze diep worden opgevat, alle zonder onderscheid op beginselen terug, en met meer ernst dan tot dusver dient in onze kringen de vraag gesteld, of de logische, de ontologische, de kosmologische en anthropologische beginselen, die in deze wetenschappen heerschappij voeren, met de beginselen van het Calvinisme overeenstemmen, dan wel tegen zijn grondslag ingaan“. Het Calvinisme, p. 177/8.

Dr Kuipers Rhythmiek.

Het electriseerende, alles meesleepende van Kuipers optreden wordt ongenoegzaam verstaan, zoolang men zijn stijl buiten beschouwing laat.

En dan natuurlijk niet zoo, alsof hij een door den Geest gedrevene was, en daarbenevens of daar buiten om taalvirtuoos door aanleg, maar geheel anders: de God die in Zijne erbarming Kuiper riep om Zijn volk in ons land uit ingezonkenheid en vernedering op te beuren en een leger Zich te bereiden, zeer gewillig tot den dag Zijner heilkracht, die God „formeerde“ hem, zooals de Schrift dat noemt, en rustte hem toe met al de talenten, welke dienstig waren voor dezen levensarbeid. Eén dier talenten is zijn majestueus beheerschen van de taal. Zóó gezien, is in deze kolommen plaats voor stilistische beschouwing van Kuipers schriftelijke nalatenschap.

We willen in dit artikel kort de aandacht vragen, scherp en zoo mogelijk, voor Kuipers rhythmiek. Niet, alsof taalmuziek het edelste en diepste vertegenwoordigt van zijn stilistische kunst of van den litterairen

hoorder mee doet deinen op golven van taalmuziek. Als waar is wat Augustinus ergens zegt over de wondere kracht van den zang, waardoor woorden van heiligen inhoud ons hart in laaien brand zetten³⁾, dan geldt, zij het ook in zwakker graad, iets overeenkomstigs van taalmuziek.

Daar komt iets bij. Ook Kuipers veelbesproken „duidelijkheid“ is mede te danken aan de elasticiteit van zijn rhythmie, dat de gedachte strak en soepel omsluit en zonder weerstand overglijden doet in het hart van den hoorder.

Wat is rhythmie? Geordende beweging. Evenals het begrip beweging zelf, laat het zich toepassen in velerlei zin. In zijn *Tractaat van den Sabbath* spreekt Kuiper b.v. over den goddelijken rhythmus in het scheppingswerk, welke door onze weekindeeling wordt weer-spiegeld. (p. 16)

Hier waar we gaan spreken over het rhythmie in de taal, willen we er onder verstaan: de groepeerings van klanken naar accent, tempo en pauzeering, gezien in verband met hun inhoud.

Een viertal opmerkingen, voordat we Kuiper zelf laten spreken.

In de eerste plaats moeten rhythmie en metrum (versmaat) worden onderscheiden. Reeds Aristoteles formuleerde het zoo, dat het proza rhythmie, maar geen metrum hebben moest.

In de tweede plaats: als we hier en daar den text van Kuiper gaan accentueeren, dan bedoelen we daarmee volstrekt niet altijd, dat o.i. zoo en niet anders gelezen worden moet.

Ten derde: onze accenten wijzen slechts aan eenige hoogtepunten in een zeer rijk geschakeerde krachten-spel.

Ten slotte wil dit artikel volstrekt geen studie bieden (die zou nauwkeurige vergelijking, uit meer dan één gezichtspunt, vragen van een uitgebreide statistisch bewerkte materiaalverzameling), het is slechts een vingerwijzing naar Kuipers rhythmische kunst, aan de hand van eenige, betrekkelijk willekeurig gekozen voorbeelden.

In *De Standaard* verschenen, te beginnen 24 Augustus 1872, bij het derde eeuwgetij van de Bloedbruiloft, eenige artikelen, welke later als brochure werden uitgegeven onder den titel *De Bartholomeusnacht*.⁵⁾

„Een dag op de graven! Een dag van rouwe! Heel de kerk der Hervormden aan alle plaatsen der aarde treurt.“

Op voortreffelijke wijze symboliseert en wekt deze aanhef de stemming, waarin het eerste der artikelen reeks wil worden gelezen. Twee korte, sterk bewogen uitroepen, zwaar van klank (expressief is de e van *rouwe*) worden gevolgd door een forscheren zin, omsloten door geaccentueerde monosyllaben en vooral in zijn tweede helft (aan alle plaatsen der aarde) schoon van klank door assonance en regelmatige accentverdeling.

Het over 't algemeen sterk oratorisch gekleurd geschrift biedt uit rhythmisch oogpunt tal van treffende en bestudeering verdienende passages. Merkwaardig is b.v. dat Kuiper ook hier de Statenvertaling, blijkbaar ter wille der klankexpressie, in licht gewijzigden vorm citeert: „Diezelfde dag zij duisternis. Dat God naar hem niet vrage en dat geen glans hem beschijne!“ (pag. 6; vgl. Job 3:4.)

Een ander staal: *We gedenken onzer dooden! Onzer broederen!* uu-u uu-u uu-u uu-u⁶⁾

Ze hadden aan den avondsch Gods Woord geloozen, en in het slaapvertrek op de knieën gebeden. Zoó vielden ze zich ter ruste. Naast de spinde de wiég, en om hún legersteê de slaapsteê hunner kinders. Ze sloépen meest in één vertrek. Men was genoóde ter Bruiloft, gást te Parijs.

Plótseling kraákt het met woést gedreún! De deúr springt uit haar hénzels. De mán vliégt óp..... Te luát! Een hellebaard vliúgt door zijn ingewand. Dadr spát het bloéd zijner vrouwe hem op de bleeké lippen. Nog stérvend hoórt hij een gil — nóg een, nóg een. (pag. 7.)

We wijzen slechts op eenige details. Eerst de stilplechtige inleiding, zoo geheel anders dan de vorige; dan de rustig-zakelijk klinkende mededeeling omtrent Schriftlectuur en gebed (2 X 13 lettergrepen); het ingehouden rhythmie, dat het ter ruste gaan schetst; dan worden we in korte zinnen, even eenvoudige van bouw als vlot van beweging, in de rustige sfeer verplaatst van het slaapvertrek, der geen kwaad duchtende gezinnen (let op *steê* en *kinders*; omzetting van *legersteê* en *slaapsteê* zou het rhythmie schaden). Te sterker (of moet ik zeggen: te ruwer?) wordt het effect van de schrill klinkende moordpassage.

In dezelfde brochure hooren we andere tonen.

In alle dápper krijgshéer pleégt te zijn een héd der hédén. En óók. Onder álle légerschaar van 's Héeren bloédgetuigen is een kóninklijke mártelaar. Die

3) Conf. X 33.

4) We bedoelen het z.g.n. drukaccent, waarmede in onze taal het muzikale veelal op en neer gaat. Op het uiteenbuigen van beider lijnen gaan we hier niet in. Of de „klankvorm“ in de definitie van het rhythmie moet worden opgenomen, achten we te betwijfelen. Verder verwijzen we gaarne naar de leerzame studien over rhythmie van Dr G. S. Overdiep in zijn *Beknopte Nederlandsche Versleer, Onze Taaltuin en Stilistische Grammatica*.

5) Amsterdam, De Hoogh & Co., 1872.

6) Deze teekens hier en later niet ter aanduiding van den tijdsduur der lettergrepen.

1) Zie b.v. *Albert Verwey, Inleiding* enz. blz. 10 en 109.

2) *Bavinck, Ger. Dogm.* II⁴, 322.